

MISLOVICS ERZSÉBET

Vázlatok a középkori és 18. századi magyarországi zsidóság történetéből

Szőlőbirtoklás és borkereskedelem

E tanulmány célja az, hogy a középkorban és a 18. században Magyarországon élő zsidóság esetében a szőlőterületek birtoklása, valamint a borkereskedelemben betöltött szerepük vizsgálata révén ezen faktorok gazdasági jelentőségén túl rávilágítson az egyes társadalmi csoportokkal való kapcsolatrendszerre, illetve számot adjon a zsidó közösségek és egyes személyek helyzetéről, az individuum lehetőségeiről.

A középkorban a Magyarországon élő zsidóság az uralkodó hatalma alá tartozott mint *servis camarae*. Kizárólag ő ítékezhetett felettük, neki fizettek adót, és ő határozta meg letelepedési helyüket. Mindennek háttérében a korporatív szervezetek léte és az uralkodó gazdasági érdeke rejtőzött. A középkori zsidó lakosok főként szabad királyi városokban telepedtek le.¹ Lakóhelyeik az ország nyugati, északnyugati, valamint középső régiójában lévő települések voltak. A középkor lezárulta egyben a magyarországi zsidóság történelme egy szakaszának a végét is jelentette, hiszen addigi lakóhelyeik polgárai elnyerték az uralkodótól a „*de non tolerandis Judaeorum*” jogát, ami a zsidóság városokból való kiűzését jelentette.²

Az újkorban a 17. század utolsó évtizedeitől kezdődően a zsidóság megtelepedése Magyarországon több irányból, több hullámban történt.³ A betelepülők új társadalmi, jogi és gazdasági keretek közé érkeztek. Egyfelől tovább élt a feudális joggyakorlat korlátozó ren-

¹ Kohn Sámuel: *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időkől a mohácsi vészig*. Budapest, 1884.; Kubinyi András: *A magyar zsidóság története a középkorban*. Soproni Szemle, 49. évf. (1995) 2–27.

² Magyar–Zsidó Oklevéltár, Monumenta Hungariae Judaica. Budapest, 1903–1980. I. 172., 175.; V/2. 10., 11.; Büchler Sándor: *A zsidók története Magyarországon. A mohácsi vésztől a szabadságharcig*. Egyenlőség, 36. évf. (1917) 50–51. szám; 37. évf. (1918) 1–4., 6. 9–10., 12–13., 15., 18., 21., 25., 28., 31., 34. szám; 38. évf. (1919) 12–13. szám; Guttman Henrik: *A magyarországi zsidók III. Károly korában*. Magyar Zsidó Szemle, 56. évf. (1939) 58–87.

³ Marton, Ernő: *The Family Tree of Hungarian Jewry*. In: Braham, Randolph L. (ed.): *Hungarian Jewish Studies*. New York, 1966. 1–61.; Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: *Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében*. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár. VII. Budapest, 1963. 5–48. (A cikk csupán az 1735-ös összeírás adatait dolgozza fel.) Haraszti György: *A zsidóság visszatérése Magyarországra a XVIII. században*. In: Haraszti György: *Két világ határán*. Budapest, é.n. 129–148.; Silber, Michael K.: *The Jews in the Hapsburg Empire Late Eighteenth Century*. In: Friesel, Eviatar (ed.): *Atlas of Modern Jewish History*. New York–Oxford, 1990. 34.; Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon*. Századok, 126. évf. (1992) 59–79.; Varga László: *Zsidó bevándorlás Magyarországon*. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmuskori Magyarországon*. Budapest, 2005. 11–31.

deleteinek hatálya a gazdasági tevékenység területén, ahogy a szabad királyi városokból való kitiltás is.⁴ Másfelől azonban a függőségi rendszerben változások következtek be. A korábbiakban az uralkodó dönthetett sorsukról, aki az újkorban is fenntartotta magának a jogot, hogy a zsidóságnak az országban való megtelepedéséről döntsön, illetve adófizetésre – türelmi adó (1698-ben vezették be, majd 1749-ben Mária Terézia uralkodása alatt vált állandó adóvá) – kötelezze őket.⁵ A gyakorlatban azonban a zsidóság letelepítését és megtelepedését a földesurak támogatták – főként saját birtokaikon. A 18. század folyamán ők váltak a zsidóság védelmezőivé, és magukat feljogosítva érezték a megadóztatásukra. Mindez a zsidóság lakóhelyének változását is eredményezte, hiszen egykori lakóhelyeiken, a szabad királyi városokban az újkorban nem telepedhettek meg, ezért 1840-ig főként falvakban és mezővárosokban éltek.⁶ A megtelepedés földrajzi megoszlása folyamatosan változott a korszak folyamán, azonban a 18. század végére csaknem az egész ország területén éltek zsidó lakosok.⁷

Vizsgált kérdésünk az, hogy a középkorban és a 18. században a zsidóság szőlőbirtoklása, illetve borkereskedelembe való részvétele milyen gazdasági, társadalmi kapcsolatrendszerre világít rá.

Szőlőterületek birtoklása – kapcsolat a városi polgársággal és az uralkodóval

A középkorban a bor szerepe és a kereskedelemben betöltött jelentősége miatt a szőlőterületek birtoklása és művelése egyes települések fejlődésének alapjává is válhatott. Az uralkodók mindenkoron támogatták szőlőterületek kialakítását és virágzóvá tételét.⁸ Maguk a városok is igyekeztek szőlőterületeket létrehozni és szerezni. A legkiemelkedőbb szőlőbirtokosoknak és borkereskedőknek kezdetben az ország nyugati területein elhelyezkedő városok számítottak, melyek bekapcsolódtak a nyugatra irányuló kereskedelembe.⁹ Miként említettük, a zsidóság lakóhelyei ebben az időszakban szintén a városok voltak. Vajon birtokoltak-e szőlőterületeket? Milyen kapcsolatra utal mindez az uralkodóval, a lakossággal, főként a polgársággal?

⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár, II. 145–147.; XV. 48–49.; XII. 114–115.; sőt a korszak folyamán további városok is követték Nagyszombat, Sopron és Pozsony középkori példáját: 1686: Szombathely: Magyar–Zsidó Oklevéltár, II. 155.; 1692: Pécs: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 826.; 1695: Eger: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 845.; X. 319.; 1703: Székesfehérvár: Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIII. 55.; 1713: Esztergom: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1125.; 1719: Szeged: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1073.; 1739: Ruszt: Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1143.

⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, II. 324.; Bernstein, Béla: *Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn*. In: Brann, M. – Rosenthal, F.: *Gedenbuch zur Erinnerung an David Kaufmann*. Breslau, 1900. 599–629.; Bernstein Béla: *A türelmi adó Vas megyében*. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1902. 186–187.; Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIII. 165.

⁶ Silber: *The Jews in the Hapsburg Empire Late Eighteenth Century*, 34.

⁷ Kivétel a bányavárosok körzete: Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 103. (1700), III. 245. (1724), III. 298. (1727), XIII. 161. (1748), XIV. 37. (1752), XIV. 51. (1753), XIV. 96. (1755).

⁸ Erdélyi László: *A pannonhalmi alapítólevél hitelessége. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. A pannonhalmi főapátság története*. Budapest, 1902.; Szathmáry László: *Kis magyar bortörténet*. In: *A magyar mezőgazdasági iparok régmúltjából. A bor múltjából*. Magyar Statisztikai Szemle, 17. évf. (1939) 629–631.; Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I*. Budapest, 1963.; Blazovich László – Érszegi Géza – Turbully Éva: *Levéltárak- kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686)*. Budapest–Szeged, 1998.

⁹ Komoróczy György: *A magyar kereskedelem története*. Budapest, 1942. 7–22.

A zsidóságot számos jogi korlátozás sújtotta, amelyeknek megannyi gazdasági vetülete is volt. A földtulajdon esetében I. Szent László törvényének értelmében nem műveltethették azt keresztény szolgálkakkal.¹⁰ Kálmán király törvényei szerint földet abban az esetben birtokolhattak, ha püspöki székhelyen telepednek meg – azonban főként szabad királyi városokban éltek.¹¹ Gyakorlatban földet akkor birtokolhattak, ha az uralkodók által adományozott privilégiumaik erre lehetőséget biztosítottak: például Szerencsés Imre avagy a Mandel család esetében.¹²

A középkori források azonban mégis arról tudósítanak, hogy a zsidóság hosszabb-rövidebb ideig szőlőterületek felett gyakorolt tulajdonjogot. A középkor kezdeti időszakából erre csupán közvetett bizonyítékaink vannak, így például a 13. század elején a pozsonyi dűlőnevek között zsidókra utaló nevek is felfedezhetők, valószínűleg egykori tulajdonosaik nevét őrizték meg.¹³ A tulajdonjogot tekintve az első biztos adat a Károly Róbert uralma alatt benyújtott dévényi panasz lehet. Eszerint a város a németekkel való háborúskodás során elszegényedve zsidóktól kölcsönöket vett fel, amelyek fejében szőlőiket elzálogosították. Az adóslevelek eltűntek, és a polgárok egykori szőlőit a zsidó hitelezők sajátjukként használták. Az uralkodó igyekezett a polgárok érdekeinek megfelelően eljárni, azonban ez nem lehetett sikeres az adóslevelek hiánya miatt.¹⁴ A források szerint a középkor lezárultáig a következő területeken birtokoltak szőlőterületeket zsidó lakosok: Szokolca, Dévény, Pozsony, Sopron, Sopronkeresztúr, Kismarton, Feketeváros, Meggyes, Ruszt, Kápolna, Székesfehérvár, Visegrád, Buda, Gönc. A területi lefedettség szerint főként az ország nyugati és középső régiójában fekszenek ezek a szőlőterületek. Mindez a zsidóság településtörténetének sajátosságára is rávilágít. A nyugati területek városai igen korán, már a 13. századtól bekapcsolódtak a borkereskedelembe, kiváltságokkal rendelkeztek (vámmentesség, árumegállító jog, harmincad).¹⁵ A visegrádi szerződés viszont a Buda–Esztergom–Nagyszombat–Brünn kereskedelmi útvonalat nyitotta meg és tette lehetővé a városoknak a külkereskedelemben való bekapcsolódást. A városi polgárság figyelmét a szőlőterületek kialakítására és gondozására fordította. A szőlőtulajdonok váltak a legértékesebb ingatlanokká. A polgárság gyakran szorult hitelekre a mindennapi életben, a háborús vagy természet okozta károk folytán, illetve a korszak vége felé az áruhitel ügyletek következtében. A középkorban a legegyszerűbben a zsidó hitelezőktől vehettek fel pénzt. A források szerint a polgárok általában termelési célra szánt összegért – szüret, eszközök, munkások fizetése – fordultak

¹⁰ Závodszy Levente: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 159–162.; Léderer Emma (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*, I. Budapest, 1964. 40.; 42.

¹¹ Závodszy: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, 193., 205.; Léderer: *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*, I. 57., 66.

¹² Szerencsés Imre betöltött alkincstartói, királyi és királynéi kincstartói posztot. (Kikeresztelkedett.) Életéről bővebben: Kohn: *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig*, 283–288.; *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, IX. 82.; Mandel család történetéről lásd: Balog Szidónia: *A magyarországi zsidók kamaraszolgásgása és igazgatszolgáltatása a középkorban*. Budapest, 1907. 68–72.

¹³ Ortway Tivadar: *Pozsony város története II/1. A város középkori topográfiája 1300–1526*. Pozsony, 1898. 383–442.

¹⁴ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, I. 37.

¹⁵ Kristó Gyula (főszerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon 9–14. század*. Budapest, 1994. 553–555., 607–609. (Pozsony, Sopron szócikkei); G. Szende, Katalin: *Sopron (Ödenburg): a West-Hungarian Merchant Town on the Crossroad between East and West*. Sopron, 1997. 29–48.

kölcsönzőkhöz, akiknek lekötötték ennek fejében szőlőterületeiket (avagy azok egy részét). A hitelt felvevők társadalmi helyzete nem szűkíthető le a polgárok egy bizonyos csoportjára: iparos (gyertyaöntő, tímár), kereskedő, avagy éppen özvegy egyaránt megtalálható soraikban. Az adósok szabályos szerződésben kötötték le zálogul a szőlőterületeiket, így például 1438-ban a Budai Jakab által adott kölcsönösszeg fejében Thoman Piber pozsonyi polgár ígéretet tett arra, hogy Szent Mihály napjáig fizet.¹⁶ A szerződések megkötésekor a szerződő felek beiktatták a következő kitélt: a zálog birtokosa, „ha pénzére tovább nem várhatna, kereszténynek vagy zsidónak eladhatja azt”.¹⁷ A fizetés teljesítése esetén a zsidó fél írásban lemondott minden követeléséről. Azonban igen gyakran mondható eset, hogy az adósság kifizetése elmaradt. Az adósok ekkor felsőbb hatalmakhoz – városi hatóság, uralkodó – fordultak területeik megtartásának érdekében. Az uralkodó, illetve a városi előljárók gyakran élnek is jogaikkal a kamatok eltörlésével, fizetési haladék kieszközlésével, illetve az adósság érvénytelenítésével – amivel végső soron a zsidóság követeléseit érvénytelenítették.¹⁸ Ez a gazdasági érdekeken túlmutatva a zsidóság társadalmi helyzetére is rávilágít, hiszen gyakran a fő védelmezőjük oltalmára sem számíthattak. Mindezt tovább erősítik azok a rendelkezések, amelyek éppen a polgárság szőlőtulajdonait védelmezték: 1475-ben Mátyás király Pozsonyban elrendeli, hogy szőlőterületekre nem lehetséges kölcsönözni, 1497-ben pedig egy uralkodói rendelet szerint Sopronban a szomszédoknak is tudniuk kellett, ha valaki szőlőkre vett fel kölcsönt.¹⁹ A gyakorlati életben azonban a polgárok és a zsidóság közötti gazdasági kapcsolatokat nem lehetett ilyen formában korlátozni, a legkiválóbb példák erre a pozsonyi és soproni telekkönyvek bejegyzései az elzálogosított szőlőtulajdonokra vonatkozóan.²⁰

Amennyiben az adós nem tudott fizetni, a földterület a zsidó kölcsönző tulajdonába került át. Mindez nem csupán jogi (például telekkönyvi bejegyzés), hanem gyakorlati lépéseket is megkövetelt. Az egykori tulajdonos a szőlőmunkások előtt adta át a szőlőt az újnak. A tulajdon elvesztése, az eladósodás gyakran vezetett zavargások kitöréséhez. Így történt ez 1446-ban Pozsonyban, amikor a lázongás résztvevői zsidó házakat kezdtek el fosztogatni. A polgármester vizsgálatot indított az ügyben, a zavargás résztvevői között a szőlőművelés céljából a városba érkezett falusi népességet találták. Ez mutatja a városi társadalomban a gazdasági és társadalmi feszültséget, amelybe a falusi lakosok a hitelezők iránti ellenséges érzületek folytán bekapcsolódtak.²¹ A szőlőterületek esetében azonban a források szerint a zsidóság igen gyorsan túlrad a tulajdonába került földterületeken. Az új tulajdonos szinte minden esetben keresztény (ez magyarázható az elővételi joggal). Nem mondható ritkának azonban az sem, ha senki sem vásárolja meg a területet, így az a zsidó tulajdonos nevében marad (Prenntel zsidó kereskedőnő például 1449-től 1517-ig birtokolt területet). A feljegyzések rámutatnak arra, hogy a szőlőműveléssel felhagytak ezeken a területeken – Pozsony

¹⁶ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, IV. A. 3. 25.

¹⁷ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, V/1. 59.

¹⁸ Az uralkodó gyakran maga is ellentmondásosan intézkedett: így Hunyadi János kormányzósága idején 1447-ben pártfogásába vette a pozsonyi zsidókat, azonban 1450-ben felmenti Pozsony város bíráját, tanácsát és közönségét a városi célokra felvett kölcsönök visszafizetése alól. Gr. Teleki József (szerk.): *Hunyadiak kora Magyarországon X-XII*. Pest, 1853–1857. MDCCCLIII.-MDCCCLVII.

¹⁹ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, I. 162.; *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, V/1. III. 4.

²⁰ A soproni Első Telekkönyv 1480–1553 között készült. Kiadása: Mollay Károly: *Első Telekkönyv (Erstes Grundbuch [1480–1553])*. Sopron város történeti forrásai. Sopron, 1994.; Pozsonyi Telekkönyv 1436–1526. között került lejegyzésre. In: Kováts Ferenc (szerk.): *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, Monumenta Hungariae Judaica. IV. Budapest, 1938. 117–344.

²¹ *Magyar-Zsidó Oklevéltár*, IV. XCIII.

esetében ez indokolható részben a nyugatra irányuló borkereskedelem jelentőségének lassú hanyatlásával.²²

A zsidóság középkori szőlőbirtoklására vonatkozó adatok további következtetésekre adnak alkalmat mind a keresztény, mind a zsidó társadalmat illetően. A magyar társadalom jellegzetessége, hogy az urbanizáció nem fejlett, a polgárok rétege vékony. A polgárság maga is kölcsönökre szorul, míg a zsidóságban a vallási különbözőség mellett gazdasági vetélytársat lát. A városi polgárság a zsidó hitelezők ellen, miként láttuk, jogi úton próbál fellépni, avagy önmaga, illetve a falusi népességet bevonva gyakorlati tettektől sem riad vissza. A zsidóság ugyanakkor a törvényi korlátozások folytán a gazdasági életnek csupán bizonyos színterein működhet (céhekbe nem nyerhet felvételt, mezőgazdasági tevékenységre sincs módja). Olyan tényezők jellemzik, amelyek a polgárságot nem vagy csak részben. Így a szőlőbirtoklásra vonatkozó bejegyzések szerint: A zsidó zálogadók csak bizonyos része vallja magát az adott város szülöttének, mások más városból költöztek át, például Pozsonyba: Budai Jakab és József, Györszentmártoni Isserl, Graetzi Hendel. Ugyanígy a mobilitásról, valamint emellett az üzleti kapcsolatok kiterjedtségéről és ennek révén a helyismeretről, gazdasági, családi kapcsolatrendszeréről árulkodik, amikor más város lakosai (akár a határon túlról) nyújtanak hitelt: Bécsújhelyről Eysel, Jakab, Leb a pozsonyi polgároknak, Németújhelyről Jakab, Bécsből Wolff a soproni polgároknak.²³ Gyakori, hogy a gazdasági kapcsolatok társulásokra épülnek. Végül, de nem utolsósorban igen fontos a nők szerepe a gazdasági életben, ami a zsidóságon belül elfogadott normákról is vall: a források női zálogadókat, illetve szőlőt zálogban bírókat is említene. Mindez a hagyományokban gyökeres, hiszen a vallási ideál szerint a nők részt vállaltak a család fenntartásában, míg férjeik a vallási tanulmányoknak szentelik magukat. A valóságban a bejegyzések azonban sokkal inkább olyan özvegyen maradt nőket említene, akiknek a családjuk avagy önmaguk fenntartása érdekében kell szerepet vállalniuk az üzleti életben (ezt sikeresen teszik – így például Budai Jakab özvegye továbbviszi férje üzleti ügyeit).

A szőlőterületekre vonatkozó bejegyzések nem szakadnak meg 1526-ban, amikor a zsidóságot a polgárok elűzték lakóhelyeikről. A zsidó lakosok egy része a környező földesúri védelem alá húzódott, a visszatérés lehetőségében reménykedve.²⁴ A polgárokkal a gazdasági kapcsolatrendszer sem szakadt meg, hiszen továbbra is kölcsönt nyújtanak számukra, amiért cserében a polgárok szőlőiket kötik le: Pullendorfer Mihály 1544-ben elvesztette a Goldberg dűlőben fekvő szőlőjét a kismartoni Manus javára, aki pár hónap elteltével továbbadja azt Graf Mihálynak és nejének, Katalinnak.²⁵ A szabad királyi városok mint lakóhelyek azonban zárva maradtak a zsidóság számára 1840-ig.²⁶

²² Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. A. 17. megjegyzés.

²³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. A. bejegyzések között.

²⁴ Wachstein, Bernard: *Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt*. Wien, 1922.; Wachstein, Bernard: *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden*. Wien, 1926.; Hodik, Fritz Peter: *Beiträge zur Geschichte der Mattersdorfer Judengemeinde in 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Wien, 1976.; Mollay Károly, *Első Telekkönyv*, I. m.; Zalmón, Malcha: *Deutschkreuz* (héberül). Ramat-Gan, Bar Ilan University, 1999. Ph.D. disszertáció.

²⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. II. 32.; V. 4.

²⁶ II. József uralma alatt történt engedélyezés a városban való megtelepedésre (1783. *Systematica gentis Judaicae regulatio*, közölte: Büchler Sándor: *József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya*. Magyar Zsidó Szemle, 13. évf. (1896) 367–374.), azonban halála után az 1790. évi országgyűlés a fennálló helyzetet rögzítette, azaz a már megtelepülteken kívül továbbra sem költözhetek zsidó lakosok a városokba. II. Lipót 1790. évi dekrétuma 38. § In: Csiky Kálmán (ed.): *Cor-*

Az újkor kezdetén az országba érkezőknek a gazdasági elmaradottság mellett a feudális jogrendszer továbbélésével kellett szembenézniük. A földterületek vételének és bérletének az akadályozása, a céhes keretből való kizárás a zsidóság számára gazdasági téren továbbra is főként a kereskedelemi tevékenységet, hitelügyletekkel való foglalkozást, illetve árendabérletet tett lehetővé. Így a középkorhoz hasonlóan a 18. század utolsó harmadáig szőlőterületek birtoklása csak a polgárok és zsidó hitelezők kölcsönügyleteinek következménye volt.²⁷

A zsidóság hitelügyleteiben szereplő szőlőterületek földrajzi megoszlása kiterjedtebbé válik, mint a középkorban: az ország nyugati területein: Sopron, Pozsony megyékben, az ország középső régiójában: Óbudán, emellett az északi és északkeleti megyék területein is számos szőlőföld válik záloggá: például Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Tokajban. (A tulajdonosok más településeken élnek, míg szőlőterületeik a városok határában fekszenek: Grünsberger Márkus sopronkeresztúri és Löwel Izsák rohonci zsidók például Sopronban birtokolnak szőlőt.²⁸ Csupán privilegizált zsidó hitelezők esetében hallhatunk arról, hogy saját településeik polgáraival folytatnak üzleti kapcsolatot: Kőszegen például Schlesinger Israel.²⁹)

A zsidóság már a 18. század kezdetétől megkezdte a megtelepedést a hegyaljai területeken. A hegyaljai borkereskedelem fellendülése a szőlőterületek értékét is növelte, így a polgárok adósságuk ellenértékeként ezeket kötik le. A zsidóság helyismeretének megszerzése szorosan kapcsolódik a szőlőterületekhez és a borkereskedelemhez, hiszen a lengyelországi zsidó kereskedők folyamatosan járvák ezeket a területeket, hírt visznek róla Lengyelországba, és a bevándorlók egy része kellő ismerettel rendelkezik a gazdaságról, településekről. Ber Bolechow lengyelországi zsidó kereskedő például, aki ugyan maga nem telepedett le Magyarországon, ismereteket vett át apjától, aki II. Rákóczi Ferencnek is segített tárgyalásai során, mivel beszélt magyarul,³⁰ másrészt ő maga bejárta Észak-Magyarországot.³¹ Vásárlásai során megismerkedett a szokásokkal, helyi földesurakkal, zsidó és görög kereskedőkkel.

A hegyaljai kereskedelem fellendülése azonban a helyi és országos hivatali szervek figyelmét is felkeltette, és védelmezni akarták azt. Éppen ezért a szőlőterületek esetében 1737-ben Borsod megye korlátozta a területekre kivethető zálog módját.³² Mindez azonban – csakúgy, mint a középkorban a nyugati területeken – betarthatatlannak bizonyult. Nem csupán a keleti, északkeleti megyék panaszai jutottak el az országos szervekhez. A nyugati

pus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár 1740–1835. Budapest, 1901. 186–187.; noha 1840-ig történik kivételes esetekben megtelepedés a városokban: 1848. évi összeírás Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), H 15.; Peri, Anat: *A zsidóság megtelepülése Magyarországon a Habsburg uralom alatt (1686–1747)*. Zion, 63. évf. (1998) 318–350.; Lupovitch, Howard: *Beyond the Walls: The Beginnings of Pest Jewry*. Austrian History Yearbook, vol. 36. (2005) 40–65.

²⁷ Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, 1963. 141.; uő.: *Üzleti szellem és a magyar nemzeti karakter*. Études historiques hongroises 1985. Budapest, 1985. II. 132–161.; Silber, Michael K.: *Jewish Minority in Backward Economy: an Introduction*. In: Silber, Michael K. (ed.): *Jews in the Hungarian Economy 1760–1945*. Jerusalem, 1992. 3–22.

²⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XIII. 387.

²⁹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, X. 478.

³⁰ Vishnitzer, Mark: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*. London, 1922. 90.

³¹ Például: Budfalu, Debrecen, Huszt, Körmöcbánya, Luk, Mád, Máramarosziget, Miskolc, Monok, Munkács, Nagybánya, Nagykároly, Nagykároly, Szerencs, Tállya, Tarcal, Tokaj.

³² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, V/2. 1142.

területeken már 1719-ben a pozsonyi városi tanács a királyi bizottság elé terjeszti panaszát a város siralmas anyagi helyzetéről, amelyben kifejtik, hogy ennek a zsidók az okai, mivel kereskednek, ipart űznek és bort mérnek, a város polgárai pedig szőlőiket pusztulni hagyják.³³

A források szerint a zsidó hitelezők hozzájuthattak szőlőterületekhez, azonban a szőlő művelését nem maguk végezték. A Kőszegen élő privilegizált Schlesinger Israel maga is egy polgár adóssága révén jutott a Hiercz nevű dűlőben szőlőhöz (1697),³⁴ Izsák a budai szőlőben szerzett területet, noha tiltják számára a szüretet, amíg nem igazolja a tulajdonjogát (!) (1706),³⁵ Hirschl Dávid nagymartoni zsidó a Goldberg dűlőben nyert el szőlőt adósság fejében.³⁶

A mezőgazdaság területén II. József 1783. évi rendelkezése, a *Systematica gentis Judaicae regulatio*³⁷ az, amely forradalmi változásokat kívánt bevezetni. Ennek egyik pontja szerint zsidók is bérelhettek földet (tehát továbbra sem birtokolhatták), ha önmaguk művelték azt. Az államnak ugyanis produktív állampolgárookra volt szüksége. A kereskedelem azonban nem számított produktív ágazatnak, ezért látszott szükségesnek átfarmálásuk hasznos és produktív állampolgárokká.³⁸ Noha az uralkodó halálos ágyán rendelkezéseit visszavonta, a zsidóságra vonatkozóan megfogalmazott ideáljai mégis nemzedékeken keresztül tovább hatnak mind a zsidóság, mind pedig a közfelfogás körében. A zsidóság esetében a kérvényeikben ezentúl gyakran jelenik meg a gondolat, hogy szeretnének a haza hasznos polgáraivá válni és más foglalkozási ágazatokban is elhelyezkedni. Másfelől igyekeznek igazolni a zsidóság kereskedelmi tevékenységének hasznosságát (jobbágyok terményeinek felvásárlása).³⁹

A 18. század végén sem a földbérlet, sem pedig a földvásárlás nem volt lehetséges zsidók számára. Egy-egy családra vonatkozó esettanulmányt végezve azonban ezzel ellenkező példát is találunk, így például az erdőbényei Weissburg család esetében. A család 1744 körül érkezett Zemplén megyébe, és 1755-ben telepedett meg Erdőbényén. A városka virágzó szőlőföldekkel rendelkezett. Weissburg Jakab már 1787-ben szőlőterületeket vásárolt mind polgároktól, mind parasztszaládoktól, majd pedig a 19. század folyamán bekapcsolódott az

³³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IX. 586.

³⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár, X. 327.

³⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XI. 143., később a budai sütőcéh szerzi meg tőle a tulajdonjogot.

³⁶ Magyar–Zsidó Oklevéltár, VI. 1197.

³⁷ Büchler: József császárnak a zsidókra vonatkozó rendszabálya, 367–374.

³⁸ A felvilágosulás időszakában a gondolkodók figyelme a zsidóság felé fordult. A zsidónak mint egyéneknek az adott államban való helyét természetjogi alapokon fogalmazták meg. A gondolkodók abban egyetértettek, hogy ahhoz, hogy a zsidóság jó állampolgárrá váljon, meg kell változnia, jobbra kell lennie. Azok közül, akik a zsidóság „javíthatóságába” vetették hitüket, kiemelkedett Christien Wilhelm Dohm, aki 1781-ben írt *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* című munkájában fejtette ki nézeteit. II. József uralkodó a gyakorlatban is meg kívánta valósítani állampolgárainak jobbítását, amit a *Systematica gentis Judaicae regulatio* pontjaiban rögzített: szabad letelepedést biztosított a városokban, új foglalkozási ágak – földművelés, ipar – felé próbálta ösztönözni a lakosságot, a birodalom nyelvének elsajátítását követelte. A felvilágosult gondolkodók és a zsidóság helyzetének mélyebb analízisét lásd: Katz, Jakob: *Kifelé a gettóból A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest, 1995.

³⁹ „Petition der Juden beim ungarischen Reichstage von 1807.” In: Löw, Leopold: *Zur neueren Geschichte der Juden in Ungarn. Beitrag zur allgemeinen Rechts-, Religions- und Kultusgeschichte*. Budapest, 1874. 37.

aszúgyártásba (ez a tevékenység is tiltott volt zsidók számára).⁴⁰ A család tagjai azonban korántsem a II. József által elképzelt foglalkozásváltoztatás modelljét valósították meg, hiszen ők maguk ugyan bekapcsolódtak a borkereskedelembe, de földműveléssel nem foglalkoztak (idénymunkásokat alkalmaztak). A földek vételét a földesúri pártfogás segítette, ami mutatja, hogy az országos törvények ellenében helyi szinten a földesúri támogatás hathatós lehetett.

Borkereskedelem – kapcsolatok társadalmi csoportokkal

A középkortól kezdődően az egyik legfontosabb kül- és belkereskedelmi árucikknek számított a bor. A középkortól az újkorig négy fő útíránya létezett a borkereskedelemnek,⁴¹ a 18. században azonban folyamatosan bezárulnak a külföldi piacok kapui a magyar bor előtt (ehhez a magas kiviteli vámok is hozzájárulnak). A nyugat-magyarországi borok (szentgyörgyi, ruszti, soproni, bazini) piac nélkül maradnak. Ezzel párhuzamosan viszont a hegyaljai borkereskedelem virágzása figyelhető meg.

A középkor folyamán az uralkodó a bor készítését és kereskedelmét is szabályozta. Az 1425-re teljessé váló Budai törvénykönyv kimondja, hogy a zsidók kötelesek boraik után – akár saját terményük, akár vásárlás útján szerezték – adót fizetni.⁴² Pozsonyban 1370-ben, a zsidóság visszatérése után⁴³ mintegy tíz évvel a zsidó lakosok valamilyen okból megtagadták ezen adó fizetését, az uralkodó azonban továbbra is kötelezte őket arra.⁴⁴

A városi polgárság a zsidóságban gazdasági vetélytársat látva tevékenységüket igyekezett a városi hatóságok útján szabályozni, általában korlátozni. A nyugat-magyarországi városok polgárai idegen termésű borok behozatalát tiltották meg a zsidó kereskedőknek: 1354-ben Pozsonyban kerül sor tilalom kiadására; 1458–1490 között a nagyszombati zsidók csupán Nagyszombatról vásárolhattak bort.⁴⁵ A polgárok az elővételt is igyekeztek gátolni: 1525-ben például Sopronban zsidóknak tilos lett a bor elővétele.⁴⁶ A polgárok egy része azonban továbbra is gazdasági kapcsolatban állt a zsidó lakosokkal: így például Mórítz Pál kereskedő még kiűzésük után is tőlük vásárolta a bort.⁴⁷

A polgárok és a zsidóság közötti hitelügyletekben is jelentős értéket képviselt a bor. Az egymással szemben fennálló tartozások fejében gyakran történt bor lefoglalása: például az pozsonyi városi tanács 1456-ban Eysel bécsújhelyi zsidó borral teli hordóit zároltatta. Ér-

⁴⁰ Weiss, Roger W.: *The Weissburgs A Social History*. Chicago, 1985. művének függelékében közölt dokumentumok, például 5., 10.

⁴¹ a) Nyugat felé irányuló kereskedelem: soproni–pozsonyi borvidék borait Morvaország, Szilézia (illetve Poroszország, északi államok) felé. b) Pozsonyból Bécsbe és az örökös tartományokba – főleg vízi úton a 16–17. században a somogyi, baranyai, tolnai borokat. c) Szepességen keresztül Lengyelországba és Oroszországba a szepesi városokon keresztül, majd Bártfa, Kassa, Eperjes központtal: soproni, pozsonyi, szentgyörgyi, budai bort szállítottak. A 16. századtól a tokaji bor vált keresetté és kiszorította a többi fajtát. Ebben nagy szerep tulajdonítható annak is, hogy a Kamarának kiterjedt szőlőbirtokai feküdtek Hegyalján, és így az állam is támogatta a lengyel piac felé a kereskedelmet. d) Erdélyből – Moldva felé.

⁴² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, I. 120.

⁴³ Dán Róbert: *Mikor űzte ki I. Lajos a zsidókat?* In: Tanulmányok Budapest múltjából, Budapest, 1991. 9–12.

⁴⁴ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, I. 48.

⁴⁵ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, I. 174.

⁴⁶ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, IX. 90.

⁴⁷ Mollay Károly: *Das Geschäftsboch des Krämers Paul Moritz. Sopron város történeti forrásai*. Sopron, 1994.

dekességgént megemlíthető, hogy a tanácsnál György tormafalvi plébános járt közben az érdekében.⁴⁸

A borkereskedelem vizsgálata a jobbágyok és zsidóság üzleti kapcsolatairól is tudósít. A bazini és szentgyörgyi grófok útján benyújtott panasz szerint például Jakab nagyszombati zsidónál zálogban elhelyezett bor megromlott (1522).⁴⁹ A jobbágyok maguk is adósokká válhattak, zálogul bort köthettek le. Fizetéseképtelenség esetén a jobbágyok a földesuraikhoz, a városi hatóságokhoz, illetve az uralkodóhoz fellebbezhettek. A zsidó hitelezők gyakran maguk jártak el a vitás kérdésekben, miként arról 1490-ben Sóvári Sós János galgóci kapitány él panasszal ugyancsak a nagyszombati tanács előtt, eszerint a háború során a jobbágyok a városba menekítették boraikat, amit azonban adósságaik fejében a zsidó hitelezők lefoglaltak.⁵⁰

A zsidóság esetében a szőlő és a bor szimbolikus jelentéssel bírt, azok fontos szerepet töltek be a vallási hagyományokban: a bor áldása megelőzi ünnepeken a kenyér megszegetését, emellett fontos szerep jut a bornak péntek este kiddushkor, szombat lezárultakor (havdalah), purimkor, peszach idején, valamint az esküvőkön, ahol a hét áldás keretében borral köszöntik az ifjú párt.

A kóser bort zsidó hitű készíthette el. A kóser bor készítéséről Magyarországon igen korán, már a 14. század végéről, illetve a 15. századból hírt kaphatunk fennmaradt *responsumokból*⁵¹ Sopronból és Pozsonyból.⁵² A Pozsonyból Bécsűjhelyre szállított bor esetében ajándékba adott borról esik szó, amelynek a helyét jelöli ki a megajándékozott. A Sopronból szállított bor esetében egy bűnügy kapcsán a *responsum* fontos adalékot rejt magában. Egyfelől a soproni kereskedő a bécsűjhelyi kereskedő borát szállítja – valószínűleg vette, és így kerül átszállításra. A szállítás nehézségei és hosszúsága miatt a szállító kénytelen éjszákára útközben megszállni. (Más dokumentumok is rávilágítanak az éjszakai kereskedők ellen történt bűncselekményekre.) Egy nem-zsidó odalopakodott a kocsihoz, és a hordóba szúrta a kését, a bor pedig kifolyt. A szállító ezt észrevette, de a tettes elmenekült. Bécsűjhelyre érve a szállító és a tulajdonos felkeresték a rabbit, nyilvánítsa ki véleményét a bor tisztasága felől, aki rituálisan tisztának minősítette a bort.

A zsidóság egymás közötti borkereskedelme is szabályozás alá került: az eladónak garanciát kellett vállalnia: óbor esetén három évre, míg újbor esetén ősztől aceretig (mintegy a pünkösti időszakig). Ha a bor savanyúnak bizonyult, az ügyletet érvénytelenítették. A középkori borkereskedőkről főként elszórt forrásokból, illetve adókönyvekből értesülhetünk. A pozsonyi adókönyvek (1415, (1430 – hiányos), 1434, 1452, 1503–1504) név szerint jelölik meg a bor termelésében és kereskedelmében résztvevőket.⁵³ Az adókönyvekben szereplők száma a század közepéig növekszik 1415: 7 fő, 1434: 29 fő, 1452: 32 fő, a 16. század elején azonban mindössze 17 fő. A pozsonyi zsidóság lélekszámát tekintetbe véve, eszerint a borkereskedelemben igen szűk kör vett részt, ez meglepő, hiszen a pozsonyi telekkönyv alapján a lakosság igen széles rétege birtokolt hosszabb-rövidebb ideig szőlőföldet.⁵⁴ Azonban

⁴⁸ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IX. 37.

⁴⁹ Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 147.

⁵⁰ Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 69.

⁵¹ *Responsum*: felelet, vélemény, jogi vélemény.

⁵² Scheiber Sándor: *Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*. Szeged, 1992. 7–18. 15. sz., 17. sz.

⁵³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. 376–379. (Adókönyvek.)

⁵⁴ Kohn Sámuel nagyobb városokban 400 főt vesz a középkori lélekszám alapjául, Kováts Ferenc 120–128 főt, az 1434-es háztulajdonosok számaként 189 főt, 1452-ben pedig 231 főt ad meg (nem

úgy tűnik, ez sokkal inkább a hitelügyletek felé fordulás eredménye volt. A 16. század elejére pedig a figyelem még inkább elfordul a borkereskedelemről. Ezt a folyamatot a boradó mennyisége is igazolja: 1452-ben 252 urna, míg 1503–1504. évben mindössze 19 urna bor árával adóztak. A csökkenés a szőlőterületek pusztulása mellett a romló biztonsági helyzettel, illetve a nyugatra irányuló kereskedelem visszaesésével is magyarázható talán a zsidóság körében. A kereskedők személyét vizsgálva párhuzam fedezhető fel a telekkönyvben szereplő nevek és a borkereskedelemben részt vállalók között. Így például Budai Jakab, aki az egyik legkiemelkedőbb hitelezőnek számított, és mintegy harminc telekkönyvi bejegyzés szerepelt a neve mellett, 1434-ben az egyik legnagyobb borkereskedő is (100 akó bor ára után adózik). Ugyanebben az időszakban Asserl, aki a hitelezők közül kimagaslott, mindössze 5 akó bor után adózik. 1452-ben 34,5 akó bor utáni adójával a legnagyobb adófizetők egyike (de továbbra sem a legkiemelkedőbb borkereskedő). Eszerint a hitelügyletek révén szőlőterületeket zálogul bírók sem minden esetben fordultak a borkereskedelem felé. Miként a telekkönyvi bejegyzések esetében, úgy a boradót fizetők listáin is találhatunk nőket. A női bortermelők és kereskedők gazdasági sikerességét mutathatja, hogy amíg Asserl – mint láttuk – 5 akó után fizetett adót 1434-ben, addig Muschl özvegye 46 akó bor után. A listán özvegyek neveit találjuk, ami egyértelműsíti, hogy a magára maradt özvegy maga és/vagy családja eltartásának érdekében kezdett gazdasági vállalkozásba (valószínűleg korábban a férje mellett is részt vállalva abból, hiszen a középkorban a munkahely és az ott-hon általában nem vált külön).

Az újkorban az uralkodó magának tartotta fenn a jogot, hogy eldöntse, a zsidóság az országban maradhat-e avagy sem. (A gyakorlatban azonban a letelepítésben a földesurak védelmezték őket.) Az uralkodó feljogosítva érezte magát a zsidóság megadóztatására, és türelmi adó fizetését rögzítette. A zsidóságot érintő kérdésekben szinte soha nem érvényesült egységes uralkodói álláspont, külön rendelkezéseket hoztak az uralkodók a zsidóság egészére, egyes közösségekre, illetve egyénekre vonatkozóan, s ez a borkereskedelem területén is szembetűnő.

A 18. század folyamán az uralkodóknak szükségük volt a folyamatos háborúskodás folytán hadiszállítókra, akik ruházat, felszerelés, élelem, avagy éppen bor szállítást vállaltak magukra. Noha vizsgálatunk a borkereskedelemre szorítkozik, ezek a szállítók a legtöbb esetben nem egyetlen terméket szállítottak a hadsereg számára. A Magyarországon működő udvari borszállítók közül kiemelkedett Oppenheimer Sámuel bécsi⁵⁵ (valamint ismeretes a nikolsburgi Abraham Simon és társa, Hendl Jakab amszterdami⁵⁶) zsidó hadiszállító. Oppenheimer számára az udvarnak tett szolgálatai elismeréseképp az uralkodó privilégiumot biztosított, úgynevezett *Hoffaktor*-rá vált. Ennek révén kiemelkedve a zsidó közösségből a biztosított védlevél feljogosította lakóhelye megválasztására, s számos gazdasági előnyhöz jutott – elméletileg. A lakóhely választásának lehetősége azonban mind a Habsburg Birodalmon belül Bécsben, mind Magyarországon problémákat vetett fel. Bécsből ugyanis 1670-ben elűzték a zsidó lakosokat, míg Magyarországon a városok 1526-ben nyerték el a „*de non tolerandis Judaeorum*” jogát, amelynek hatályát éppen az uralkodó segítségével az újkorra is kiterjesztették. Egy-egy *Hoffaktor* megtelepedése városokban a legna-

---

mindenki háztulajdonos). Kohn: *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*, i. m. Kováts Ferenc: *Előszó*. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár IV. Budapest, 1938. XXIX–CVVIII.; Magyar–Zsidó Oklevéltár, IV. háztulajdonra vonatkozó bejegyzések alapján: 325–342.

⁵⁵ Szakály Ferenc: *Oppenheimer Sámuel működése, különös tekintettel magyarországi kihatásaira*. In: Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. Budapest, 1971. 31–87.

⁵⁶ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XVIII. 133., 411.

gyobb ellenállásba ütközött, hiszen a városok szót emeltek jogaikért az uralkodó előtt (illetve a városban megtelepedetteket igyekeztek zaklatni).⁵⁷ A *Hoffaktorok* gazdasági tevékenységét elősegítették kiterjedt gazdasági kapcsolataik és hitelrendszerük – azonban gyakran éppen emiatt merültek fel problémák, hiszen a kincstár a leszállított áru után késett a fizetéssel, ami más üzlet lebonyolítását veszélyeztette. A *Hoffaktorok* gyakran társakkal, illetve úgynevezett alfaktorokkal – Magyarországon például Markus Tóbiás és Farkas pozsonyi, Markus és Natl Sámuel pozsonyi zsidók (akik maguk is uralkodói privilégiummal rendelkeztek és borszállítók voltak)⁵⁸ – működtek együtt, akik a szállításokat bizonyos útvonalakon lebonyolították. Mindez nem zajlott zökkenőmentesen az egyes települések és földesurak jogai következtében. A borszállítmányok jogtalannak nevezett vámoltatása, feltartóztatása, városok általi zárolása, illetve egyes alvállalkozók börtönbe vetése az uralkodóhoz intézett panaszok alapján gyakorinak mondható. (Kiváltképpen élen járt ebben Nagyszombat városa, amely a nyugatra irányuló borkereskedelem útvonalába esett.) A szerteágazó gazdasági kapcsolatok miatt nem véletlen, hogy egy-egy *Hoffaktor* köré csoportosult társaság addig működhetett sikeresen, amíg a vezető el nem halálozott vagy tönkre nem ment, hiszen a hitelezői és alvállalkozói fizetési kötelezettségeiknek már nem akartak eleget tenni, míg saját követeléseiket fenntartották a családtagokkal szemben: így történt ez Oppenheimer Sámuel esetében is. A *Hoffaktorok* kiemelkedése általában csupán egy generáción keresztül tartott, gyermekeik számára a lakóhelyül választott város nem biztosította a letelepedés lehetőségét.

A zsidóság egészére vonatkozóan az uralkodók törvényekben és rendeleti úton hozott intézkedéseikben nyíltan az ország és a keresztény lakosság érdekeit tartották szem előtt az idegennek tekintett lakossággal szemben. A borkereskedelem kapcsán is nyilvánvalóvá válik ez, hiszen például 1737-ben a hegyaljai borkereskedelem védelmének érdekében zsidóknak, görögöknek és rácoknak tilos borral kereskedniük, míg lengyel zsidó kereskedőknek engedélyezett volt.⁵⁹ Mindez nem csupán a kamarai érdekek védelmére szolgált, hanem a közfelfogást is tükrözte az országban idegennek tekintett kereskedőkkel kapcsolatban. A görög kereskedőkhöz, akik a tokaji borkereskedelemben kiváltságokat élveztek, a kereskedelem hanyatlását kötötték. Maguk a zsidó kereskedők is azt vallották – az üzleti kapcsolatok ellenére –, hogy a görögök és rácok áruikat drágán adják, elszegényítve az adózó népet.⁶⁰ A fenti rendelkezés tehát nem csupán a zsidóság, hanem valamennyi idegen kereskedő ellen irányult. 1741-ben a bor kereskedelme mellett a bor kimérése is tilalom alá esett.⁶¹ 1762-ben azonban a hunfalusi zsidóság felemelte a szavát az ellen, hogy a zsidók bor szállításánál a külföldiekkel azonos vámtarifát fizetnek, kérték, hogy a honi polgárookra érvényes vámszabályok vonatkozzanak rájuk is.⁶² Végül sikerrel jártak, hiszen a Kamara közbenjárására a hazai zsidó kereskedők ezt követően nem külföldi tarifát fizettek.

Az uralkodók számára főképp a 18. század második felétől fontos bevételi forrásnak számított a türelmi adó. Ezen adónem nem csupán gazdasági terhet rótt az országban élő zsidóságra, hanem egyben rögzítette társadalmi helyzetét is mint az országban „megtűrt népességét” (1749). Nem véletlen, hogy a 19. században a türelmi adó eltörlésének a kérdé-

⁵⁷ Oppenheimer bécsi otthona 1700-ban támadások célpontjává vált.

⁵⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XVIII. 117., 345.

⁵⁹ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa, 1944. 330.

⁶⁰ Hodinka Antal: *A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságainak ügye 1725–1772*. Történettudományi Értekezések, Akadémia, 1912.; MOL A 39. 2242. sz. dokumentum.

⁶¹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, X. 667.

⁶² *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XIV. 227–228.

se az emancipációs küzdelmek első fontos állomásának is tekinthető. A türelmi adó behajtása kezdettől nagy nehézségekbe ütközött. I. Lipót ugyan az egész országra vonatkozóan kívánta bevezetni (1698-ban), azonban a gyakorlatban csupán a keleti országrész (főként a szepesi kamara területén élők) esetében járt sikerrel, mivel a nyugati területeken a földesurak megakadályozták annak behajtását.⁶³ A türelmi adó kivetése során a forrásokban feltűnik a *türelmi adó és a kóserbor-adó* bérlőinek tisztsége.⁶⁴ A forrásokból azonban az is kiderül, hogy a közösségek főként 1749 után az adófizetés során a közösségen belül a húsrá és a borra kivetett adók begyűjtéséből fedezték a türelmi taksát. Ez a közösség szegényebb tagjaira nézve jelentett pótlólagos terhet, akik elvileg mentesültek a türelmi adó fizetése alól. Mária Terézia azonban minden alkalommal szigorúan tiltotta a bor után fizetett adó türelmi taxaként való befizetését a kincstárba. Ennek hosszú távú következménye azután a türelmi adó restanciájának felhalmozódása lett.⁶⁵

A magyarországi városok és polgáraik az újkorban a feudális privilégiumok fenntartására törekedtek. Noha a zsidó lakosok megtelepedését nem engedélyezték, az ellen már nem tehettek semmit, hogy a városfalakat övező földesúri birtokok mezővárosaiba zsidó lakosok települjenek; így alakult ki például Pozsony környékén Schlossberg és Czukermándl, Nyitra körül Parutza. A földesurak gyakran kieszközltek, hogy birtokaik lakosai szabadon bejárhassanak a városokba, éppen gazdasági ügyleteket folytatva. A polgárok folyamatosan küzdöttek gazdasági vetélytársaik városfalakon kívül tartásáért, azonban ez a földesurakkal való konfliktushoz is vezetett. A borkereskedelembe való részvétel a polgárság esetében is igen hangsúlyos volt, ami meghatározta a zsidósághoz való viszonyukat is.

A borkereskedelemnek – miként valamennyi kereskedelmi ágazatnak – az egyik alapfeltétele a szabad mozgás, illetve bejárás a városba avagy annak piacára. A polgárság ezért a városba belépő zsidókra adóterheket vetett ki: Pozsonyban a városi nappali belépés fejében 1 ft-ot kellett fizetniük, illetve csakis a kijelölt kapun léphettek be, és itt cédulát kaptak. A belvárosba további két garas lefizetése után mehettek csak be.⁶⁶ Sopron esetében az Eszterházy család tagjai (például Eszterházy Miklós, Eszterházy Miklós József, Eszterházy Pál Antal) szerződést kötöttek a saját birtokukon élő zsidó lakosok szabad belépéséről és kereskedelméről.⁶⁷ Mindemellett kifejezetten a borra kivetett adó is létezett: például Miskolcon 1727-ben a zsidó és görög kereskedők borkereskedelembe való részvétele 150 ft többletadót jelentett, ami tükrözte a hegyaljai borkereskedelem fellendülését is. A nyugati országrészben Sopron viszont arról panaszkodott 1747 körül, hogy polgárai nem tudják eladni a bort, így a zsidók borkereskedelme után fizetett adótól is elestek – utalva a térségben a magyar bor piacának beszűkülésére.⁶⁸

A városok és polgáraik a zsidóság borkereskedelmének korlátozását és tilalmát is igyekeztek véghezvinni. Általános jelenség, hogy csupán helyi bort lehetett a városba szállítani, például Óbuda, Sopron, Szentgyörgy esetében.⁶⁹ Sopronba 1767-ben a kismartoni zsidók szerettek volna bort szállítani, azonban a város azt válaszolja, hogy idegen bort még a város

⁶³ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, III. 223. Ugyanakkor a nyugati területeken az országgyűlési adót lehetett behajtani.

⁶⁴ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VIII. 455.: Abaúj-Torna, Sáros, Zemplén, Borsod, Ung, Bereg, Ugocsa, Bihar, Szatmár, Szabolcs, Szepes.

⁶⁵ MOL C 55. 1811-38-1.

⁶⁶ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, II. 206., 260., 278., IX. 713.

⁶⁷ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XV. 66., XII. 501., 546., 618., XIII. 288., 342.

⁶⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XIV. 6.

⁶⁹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, V/2. 1128.

polgárai sem szállíthatnak a városba. Emellett a városok gyakran éltek a bor lefoglalásával.⁷⁰ A korszak folyamán, egészen a 19. század közepéig a céhes keretek alig lazultak (a Hegyaljai Borkereskedelmi Társulatnak 1840-ben lesznek izraelita tagjai).⁷¹

A tiltások mellett azonban a polgárok egy része igyekezett gazdasági kapcsolatokat kiépíteni a zsidó kereskedőkkel: adás-vétel során polgár adhat el bort zsidó kereskedőnek vagy viszont: például a nagymartoni Hirsch Nathannak Moser Eszter soproni polgárnő, vagy Spiro zsidó magának a városnak, Pozsonynak.⁷² Arra is találunk példát, amikor két soproni polgár között 1747-ben Valenstein Izsák közvetíti a vételt.⁷³ Mivel a zsidók éjszakára sem maradhattak a városokban, áruikat, így borral telt hordóikat is a polgároknál helyezték el: a nagymartoni Abraham Gottlieb például Risch polgár pincéjében tárolta borát. Gyakran ez a szomszédok tudomására jutott, akik azonnal a városi hatóságokhoz fordultak panasszal.⁷⁴ A polgárság és a zsidóság között hitelügyletekben a bor, illetve a must maga is zálognak számíthatott. A források zöme a hitel fejében a szüret után való fizetést, must, illetve bor átadását rögzítette.⁷⁵

A kóser bor árulása igen érzékeny pont volt, amelynek feszültségeit mind Óbudán, mind pedig Pozsonyban a zsidó részről elhangzott panaszok mutatják. Eszerint a kóser bor adója, amely a zsidó közösség kasszájába vándorolt, folyamatosan csökkent, ugyanis a keresztények kóser bort árultak, és olcsóbban adhatták azt, mivel nem kellett a taxát fizetniük.⁷⁶

A polgárság viszont a kóser vendéglők megnyitását sérelmezte, és talán ez ellen fejtette ki a legnagyobb ellenállást. Nem véletlenül, hiszen a vendéglő ingatlan bérletét avagy birtoklását jelentette a városfalon belül: a vendéglős számára lehetőséget a városban lakhatásra, illetve a zsidóság számára találkozási helyet saját hittársaival és a keresztény társadalommal. A városok a kóser vendéglők létesítését a bűnözés mértéke növekedésére hivatkozással akarták elkerülni, de ez nem eredményezett sikereket hosszú távon, ezért a már meglévő vendéglőkben a harcot a földesúri bor kimérése ellenében folytatták: Sopronban például a vendéglősnek lehetősége adódik a városba kóser bort szállítani, de idegen bort semmiképpen.⁷⁷ Nem véletlen a félelem a földesúri befolyástól, hiszen a kóser vendéglők megnyitása és egy-egy zsidó lakos megtelepedése a városokban a földesúri befolyást jelezte: így Spitz Mátyás, aki a hajdú városok egyikében, Dorogon folytatott kiterjedt üzleti tevékenységet (a 18–19. század fordulóján), többek között kocsma árendát is birt. A városi hatóság meglepő őszinteséggel írja le, hogy a földesúrral szemben tehetetlenek, és nem tudják a városból eltávolítani a bérlőt, aki a kiérkező hatósági személyt megpofozta.⁷⁸

A zsidóság és a földesurak közötti érdekkapcsolatról már a 17. század utolsó negyedében Kollonich Lipót esztergomi érsek nyíltan kifejtette, hogy éppen ez az oka, hogy a zsidó-

⁷⁰ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. 412.; 416.

⁷¹ Csíki Tamás: *A zsidóság városokba telepedésének és gazdasági térfoglalásának néhány sajátosága Észak, Északkelet-Magyarországon*. Történelmi Tanulmányok, Miskolc, 1999. 203–217.

⁷² Magyar–Zsidó Oklevéltár, IX. 523., XIII. 485., 493–494.

⁷³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XII. 545.

⁷⁴ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIII. 443.

⁷⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XI. 130., XI. 138., IX. 403.

⁷⁶ MOL A 39. 3708. sz. dokumentum.

⁷⁷ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. 381.

⁷⁸ Hajdúdorogi Főesperesi Levéltár, 23/15. iratanyag.

ság megtelepedhet az országban.⁷⁹ A földesúr fogalma a 17–18. századi Magyarországon mind magánszemélyeket, mind intézményeket (kamara, egyház) magában foglalt. A földesurak támogatták a zsidóságnak az országban való megtelepedését, magukra vállalták a védelmezői szerepkört, azonban ennek fejében kötelezettségeket is róttak zsidó alattvalóikra.

A főnemesség nem csupán támogatta, de kezdetben irányította is a zsidóság megtelepedését, amiről az általuk a közösségeknek kiadott privilégiumlevelek árulkodnak.⁸⁰ A védlevelek tanúsága szerint a földesurak az újkorban az uralkodó zsidóság felett a középkorban gyakorolt jogköreit átvesszik: védlevelet biztosítanak a zsidóságnak, meghatározzák letelepedési helyeiket (főként oppidumokban és gazdaságilag jelentősebb falvakban), és egy-egy földesúr elhunytá után az új földesúr megerősíti vagy módosítja az elődje által kiadott privilégiumot, avagy maguk a közösségek fordulnak a megerősítésért. E védlevelek mindenkoron figyelmet fordítottak a földesúri jogok védelmére: így például vizsgált témánkban a földesúri bor árusítása és kimérése jogának tisztázására. A privilégiumok a kóser bor esetében a közösségeknek csupán saját használatra engedélyezik a bor készítését, és ennek megsértése esetén súlyos pénzbüntetést helyeznek kilátásba. Egyetlen esetben találunk eltérést ettől a gyakorlattól: 1723-ban Károlyi Sándor gróf ugyan még tiltja a kóser bor árusítását, azonban 1731-ben már engedélyezi, noha maga is bevallja, mindez egyelőre kétséges számára: „Kóser borral is [...] szabadosok lesznek”.⁸¹ 1741-ben azonban végleg megtiltja azt: „A kóser bornak a korcsmárolása megh, noha eddig is homályos volt, [...] úgy hogy husz forint büntetés alatt (mely részemre léssen) csak egy iczét is ne adhassanak keresztényeknek.”⁸² A fogyasztásra szánt bor behozatala a birtokokon kívülről minden korban és minden területről tilos volt – hiszen minden birtokos a saját termését igyekezett eladni.⁸³ A privilégiumok azonban csupán egy-egy közösség életét szabályozták. A bevándorlás tömegessé válása után is csak a privilégiumlevelek kis számával találkozunk, azaz annak kibocsátása nem vált minden esetben bevett gyakorlattá. Ennek okát a zsidóság spontán letelepedésében, illetve a területileg szórt megtelepedésében kell keresnünk, hiszen gazdasági szempontokból sem volt mindig lehetséges egy-egy nagyobb közösségben a megtelepedés.

A földesúri támogatás azonban továbbra is élt, ezért a földesúr például egy-egy személylyel köthetett szerződést. A földesúr bizonyos jogokkal ruházta fel a szerződő felet, anyagi kötelezettségeket róva rá. Biztosította a szabad mozgást, a borkereskedelem terén kocsma bérletének jogát, ahol az ő borát kellett kimérni. Így például 1740-ben Károlyi Sándor gróf Lázár Josephoviccsal kötött szerződést, aki egyfelől elnyerte a környező kocsmák felügyeleti jogát, csak ő (és a kántor) árulhattak bort, beleértve a vásárokat is. Fontos azonban, hogy vásárokon csupán hordóval árulhatott bort, iccére tilos volt – azonban ez a rendelkezés a keresztény lakosokra is vonatkozott. A szerződés szövege rögzíti, hogy a földesúr elővételi joggal rendelkezett a borokra.⁸⁴ Noha a földesúr részéről tilos volt a bérleti időszakban a

⁷⁹ Varga J. János: *Berendezkedési tervek Magyarországon a török kiűzésének az időszakában. Az „Einrichtungswerk”. Századok, 127. évf. (1993) 34.*; Kalmár János: *A Kollonich-féle Einrichtungswerk és a 18. századi bányászati berendezkedés kérdése. Századok, 127. évf. (1993) 43.*

⁸⁰ Például Eszterházy birtokokon: Kismarton: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 537.*; köpcsenyi közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 825.*; nagymartoni közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 837.*; kabolai közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1069.*; lakompaki közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/1. 825.*, lajtaújfalusinak: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, III. 177.*; keresztúri közösségnek: *Magyar–Zsidó Oklevéltár, V/2. 1095.*

⁸¹ *Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 498.*

⁸² *Magyar–Zsidó Oklevéltár, XI. 1059.*

⁸³ Például: A lajtaújfalusi védlevél 13. pontja rögzíti ezt.

⁸⁴ *Magyar–Zsidó Oklevéltár, VIII. 478.*

bérleti díj felemelése avagy a szerződés felbontása, mégis gyakran ez történik. A hunfalusi Abraham Davidot például Berczevichy István földesúr nem csupán a bérleti jogkörétől fosztotta meg, de saját tulajdonú eszközeitől is. Gyakorlatban a földesúri hatalmaskodás nem számított ritka jelenségnek.⁸⁵ A kontraktus alapján a földesurak borkereskedelembe betöltött szerepe is nyilvánvalóvá válik. A kortársak saját leírásai is számot adnak erről: Ber Bolechow lengyel kereskedő például visszaemlékezéseiben elmondja, hogy nemesek pincéiből szerezte be borát.⁸⁶ Hangsúlyozza, hogy a környék (zsidó, görög, magyar) kereskedői avagy kocsmárosai valamennyien tisztában voltak az elfekvő borkészletekkel, illetve azok minőségével – azaz valamennyien hasznos információkkal rendelkeztek. Az országba érkező külföldi kereskedőknek ők adtak útmutatást, s a külföldi (főként lengyel) kereskedők nem véletlenül igyekeztek magyarul is megtanulni. Ezután keresték fel a kereskedők a földesúr intézőjét az üzlet végett.

A földesurak oltalmazó szerepét nem szabad lebecsülni, hiszen határozottan fellépnek az uralkodó, a megyei és városi szervek irányában alattvalóik védelme érdekében. Ilyen eset például Árva megye lakosainak panasza Pongrácz Bálint földesúr ellenében, aki a borárendát zsidóknak adja. A lakosok szerint ez végső soron az adófizetők romlásához vezetett, és kérték a zsidóságnak a megyéből való elűzését (1773).⁸⁷ Másfelől a földesurak igyekeztek alattvalóik gazdasági érdekeit is védelmezni: így az Eszterházy alattvaló Asser Mayer üzleti kapcsolatban állt Sussman Gedeonnal – többek között borkereskedővel –, aki csődbe jutott. Nagymartonban zárolt borkészletét a hitelezők és egykori gazdasági partnereinek sokasága igyekezett magának követelni. Eszterházy Pál Antal nádor saját alattvalójának érdekében avatkozott be (1731-ben).⁸⁸ Ez a példa arra is rávilágít, hogy az üzleti kapcsolatok és a nagy vagyon sem jelentett stabil gazdasági és társadalmi pozíciót, hiszen egy-egy csőd nem csupán egy embert, de üzlettársait is anyagi veszélybe sodorta. Az olyan országos vagy megyei szintű rendeletekre válaszként, amelyek korlátozták a zsidóság üzleti tevékenységét – és amelyekben leginkább a magyarországi adózó lakosság védelme szerepelt –, a zsidóság hasonló érveket sorolt fel, tehát a földesúri és az adózó népesség érdekeinek szem előtt tartására helyezve a hangsúlyt érveltek gazdasági tevékenységük hasznossága mellett.⁸⁹

A jobbágyság és a zsidóság mindennapi életének kerete teljesen eltérő képet mutatott. A vallási különbségek mellett e két csoportot eltérő társadalmi és gazdasági pozíció jellemezte. A jobbágyság a nagycsaládos és több generáción alapuló együttélési formát tekintetbe hagyományosnak és elfogadottnak. A föld művelése tartozott mindennapjaikhoz, a föld értéke volt a meghatározó, gyakran egész életükben nem hagyták el lakóhelyeiket. A zsidóság ezzel szemben szociológiai értelemben a nukleáris családmoddellt részesítette előnyben.⁹⁰ A háztartásban ugyan helyet kaptak rokonok és nagyszülők, azonban ez csupán átmeneti jellegűnek bizonyult.⁹¹ A költözés avagy a munkával kapcsolatos mobilitás is gyako-

⁸⁵ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XIV. 494.

⁸⁶ Vishnitzer: *The Memoirs of Ber of Bolechow* (1723–1805), 117., 123., 128.

⁸⁷ MOL A 39. 1773. év 788. sz. dokumentum.

⁸⁸ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XII. 191.

⁸⁹ Balassa Iván: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében (1791–1841)*. Évkönyv, 1981/82. A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Budapest, 1982. 20–22.

⁹⁰ Katz, Jakov: *Hagyomány és válság. A zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest–Jeruzsálem, 2005. A család című fejezet: 204–221.

⁹¹ A zsidóság esetében az egy háztartásban élők átlagléttszáma alacsonyabb volt az átlaglakosságénál. Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938. 29.

ri körükben. A zsidóságot gyakran szokás a városi népesség jelzőjével felruházni, azonban a vizsgált korszakunkban éppen a szabad királyi városok távoltartó végzéseinek következtében falvakban és mezővárosokban éltek, így a jobbágysággal mindennapi kapcsolatba kerültek.

Kapcsolatukat tovább mélyítette a magyarországi társadalom jellegéből fakadóan, hogy a zsidóság töltötte be a közvetítői szerepet: azaz felvásárolta a jobbágyok terméseit, termékeket (iparcikkeket) juttatott el a kisebb településekre, bevonva azokat a kialakuló piachálózatba. Kapcsolatukat és viszonyrendszerüket nagy mértékben befolyásolták a gazdasági struktúra keretei, illetve az előítéletek. A felekezeti eltérés, az életmód különbségei mellett a zsidóság közvetítői szerepköre is igen hamar előítéletek kialakulásához vezetett. A jobbágyság úgy érezte, termékeiket a zsidóság áron alul vásárolja fel, így például a boraikat, amit aztán nagy haszonnal adnak tovább.⁹²

A gazdasági kapcsolatok következő szintere a kölcsönügyletek, ami az adósok és a fizetni nem akarók részéről újabb vádaskodást eredményezett, amely szerint a zsidóság a kölcsönökkel szegényíti a népet. Mindezek mellett a parasztság számára csupán ez volt az egyetlen lehetőség készpénz felvételére. A kölcsönök felvételét és lejáratát írásban rögzítették. A kiadott összeget maga a kölcsönző sem minden esetben pénzben kívánta visszakapni, amiről például Sopron megye jegyzőkönyve is tanúskodik: 1725-ben a megye huszonkilenc településének jobbágjai éltek kölcsön felvételével.⁹³ A rögzített adatok megadják a felvett és az időközben lerótt összeget, illetve más esetben a lerótt must és bor mennyiségét. Sopron környéke ebben az időszakban még jelentős borkereskedelmi körzetnek számított, a bor fontos kereskedelmi árucikknek bizonyult, amelynek értékesítése jelentős bevételt eredményezhetett. A Sopron megyei közgyűlés által készített táblázat adatai szerint mintegy huszonkilenc településről 137 fő kölcsönzött pénzt, hatvanhárom különböző pénzkölcsönző személytől, mintegy 1352 ft-nyi összeg értékben. A kölcsönzésben kiemelkedő a kismartoniak szerepe, mintegy 20 kölcsönt biztosító ismert, akik 592 ft kölcsönt folyósítottak. A *Sheva Kehillot*⁹⁴ (Hét község) további soproni közösségeinek tagjai ugyancsak szerepet vállaltak a megye kölcsönügyleteiben: Kabold, Lakompak, Nagymarton, Németkeresztúr zsidó lakosai. Számos kölcsönző lakóhelyére azonban nem derül fény. A kölcsönzés során bevett gyakorlat az összeírás alapján arra enged következtetni, hogy egy-egy faluban élőknek általában ugyanazon zsidó közösség tagjai biztosítottak hitelt. Ez feltehetően a helyismerettel, a személyes kapcsolatok formálódásával magyarázható.

A kölcsönügyletek mellett a következő érintkezési pont és egyben a támadásoknak leginkább kitett terület a kocsmák tartása volt. A földesúri érdek megkívánta, hogy birtokán szeszes ital, borok eladásából származó jövedelemre tegyen szert, így a jogokat a legtöbbet ígérőnek adta el. E posztot leggyakrabban a zsidóság töltötte be. A foglalkozási szerkezet országos viszonylatban mutatta, hogy igen magas volt körükben az árendátorok és ezen belül a kocsmatartók aránya. Nem meglepő tehát, hogy Ber Bolechow például arról ír, hogy egyik magyarországi üzletfele számos további kocsmá felett is ellenőrzést gyakorol a Felvidéken.⁹⁵ Az általa leírt másik jelenség még inkább rávilágít a jobbágyság és a zsidóság közötti problémára: miután a lakosok megitták a fogadóban árult bort, a bor nehézsége miatt

⁹² Magyar–Zsidó Oklevéltár, XV. 187.

⁹³ Magyar–Zsidó Oklevéltár, XVII. 283.

⁹⁴ *Sheva Kehillot*: hét község. Az Eszterházy család fennhatósága alá tartozó hét község: a nagymartoni, kismartoni, lakompaki, köpcsényi, kaboldi, boldogasszonyi, németkeresztúri zsidó közösségek.

⁹⁵ Vishnitzer: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*, 122.

egy napig nem dolgozhattak.⁹⁶ Emellett a bort hitelbe is árulták a kocsmárosok, ami a közfelfogás szerint a szegények eladósodását vonta maga után. A zsidó fogadós és kocsmáros sztereotíp figurája a hagyományos társadalom irodalmi alakjává vált, amit az útleírások tovább erősítettek.⁹⁷

A borkereskedelem azonban a zsidóságon belül a 18. században feszültségek kialakulását idézte elő az egyén és közösség viszonyában. Erre legalkalmasabb példánk a Károlyi birtokon – tehát a borkereskedelem éppen fellendülőben lévő területén – Lázár Josephovics árendabérlő esete az 1740-es években. Ő számos kocsmabérletét bírta, bort is mérhetett, és kóser bort is árulhatott. A közösség (Nagykárolyban) ez utóbbit szerette volna megtiltatni és önmagának fenntartani a jogot a bor eladására – hiszen ezután a közösség tagjai a közös kasszába befolyó adót is fizették. A közösség úgy próbált fellépni gazdaságilag sikeres tagja ellenében, hogy tagjainak megtiltotta Lázár Josephovicsától a vásárlást. Ezt azonban a földesúr nem engedhette, hiszen egyfelől az árendátor neki fizetett bérleti díjat, másfelől a közösségen belüli egyenlenségek sem szolgálták az érdekeit. Ezért a földesúr megtiltotta a közösségnek, hogy tagjait eltiltsa a Lázártól való vásárlástól, illetve engedélyezte magának a közösségnek is kóser bor árulását.⁹⁸

1791-ben Zemplén megye olyan rendelkezést bocsátott ki, amelyben a zsidóknak megtiltja az aszúgyártást. A rendelkezés további fő tartalmi mondanivalója szerint a zsidók a szegényeknek drágán adják el a borokat. Az eladott borok vízzel hígítottak (ami a hegyaljai borok hírnevét is csorbítja).⁹⁹ A zsidóság részéről a válasz 1808-ból olvasható, s a sorok között a zsidóság szerepének az értelmezésében új hangvétel jelenik meg, s az már nem a tolerancia taxa fizetése árán „megtűrt” lakosok érvelése: „Bor kereskedés mely ezeken a részen a Földes Uraknak fő jövedelem és az adózó nép terhei el viselésének kútfeje majd nem egészen meg szűnt és elenyésze [...] mely szerént a Csinált Borokat a bent lakó Zsidóságnak meg venni tiltatott [...]”.¹⁰⁰ A válaszban a magyar társadalom érdekének középpontba állítására helyeződik a hangsúly, és ezzel együttesen tárgyalja a zsidóság kereskedelmi szerepvállalásának szükségességét.

A magyarországi zsidóság szőlőbirtoklásának és borkereskedelemben való részvételének a vizsgálata nem csupán gazdasági szerepkörükre világított rá, hanem ezen túlmutatva lehetőséget teremtett a társadalom egyes csoportjaival való kapcsolatrendszer sokoldalúságának a bemutatására is.

⁹⁶ Vishnitzer: *The Memoirs of Ber of Bolechow (1723–1805)*, 123.

⁹⁷ Vö. például: Paget, John: *Hungary and Transylvania*. London, 1839. I. 120.; Jókai Mór: *A kőszívu ember fia*-ban Tallérosy Zebulont zsidó kocsmáros szökteti át az osztrák seregeken. Budapest, 1965. 345.

⁹⁸ *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VIII. 478.

⁹⁹ Balassa Iván: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében (1791–1841)*, 10–12.

¹⁰⁰ Balassa Iván: *Adatok a zsidók szerepéhez Tokaj-Hegyalja vidékének szőlőművelésében és borkereskedelmében (1791–1841)*, 20–22.